

А. Кадирова, асп.

Архетипні образи у системі авторського міфу творчості Тараса Шевченка

Міф як система світогляду, яка має цілий ряд специфічних для неї ознак, сформувався в результаті поєднання пізнавальних та творчих здібностей людини. Міф досі залишається загадкою, яку намагаються пояснити представники різних розділів гуманітарної науки.

Метою нашої статті є розгляд особливостей міфологічного світосприйняття та особливостей міфологізму в творчості Шевченка.

Первісний міф – це ті твори колективної фантазії, які виникли на ранній стадії формування людства та дійшли до нового часу в якості архетипічних моделей поведінки, світогляду і світорозуміння. Пізніше з початком процесу десакралізації міфу виникли фольклор і література. Але міф не вмирав. В окремі епохи відбувався процес реміфологізації. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що міф та художня творчість мають багато спільного між собою. Так, Е. Голосовкер пише: "Міфологічне мислення, як дитяча та художня творчість, це мислення під владою уяви" [4, 15]. Зв'язок між міфологічним та художнім типами свідомості є найбільш тісним в архаїчний період культури. Але й надалі він не

руйнується зовсім, навіть на етапі індивідуально-творчої художньої свідомості.

Авторська міфологія виникла в епоху Відродження. Першим, хто зважився авторизувати міф, був Данте Аліґ'єрі. Вслід за ним аналогічну спробу здійснив М. Сервантес. У добу Нового часу авторські міфи створили Й. Гете і Т. Шевченко. "Божевистна комедія", "Дон-Кіхот", "Фауст", "Кобзар" є національно-консолідуючими авторськими міфами [4, 21]. "Данте і Шевченко, – зазначав В. Барка, – світоглядами становлять відносну симетрію в духовному розвитку Європи за п'ять з половиною століть.

Розвиток авторської міфології став можливим в епоху романтизму. На думку В. Мусій, "початок ХІХ століття – епоха, особливо важлива з точки зору розвитку літературного процесу в цілому ряду країн. Саме в цей час формується таке поняття, як "світова література", з'являється можливість говорити не про суму окремих національних літератур, а про складне культурне утворення, яке засноване на взаємодії, взаємовпливі літератур"[4, 20]. Особливістю нового типу літератури стає також те, що в центрі уваги опиняється людина-індивідуальність, думки та почуття конкретної людини.

В цей час серед літераторів посилюється інтерес до міфологічного. Це було пов'язане з ускладненням уявлення про людину та особливо про її психіку. Були зроблені спроби художньо пояснити такі явища, як інтуїція, гіпноз, навіювання. І часто в літературних творах таке пояснення виходило з можливості визнання контакту людини з потойбічним. Крім того, в літературі посилилась суб'єктивність. Митець виражав власне уявлення про дійсність, творячи при цьому власний авторський міф.

За визначенням українського літературознавця Ярослава Поліщука, "авторський міф – це ситуаційні мотиви й образи літературних творів, які в силу первісної потужності структурно-змістової домінанти, що міститься в них, стали активно використовуватися іншими авторами та в процесі функціонування зазнали своєрідної культурної міфологізації" [6, 15].

Тарас Шевченко стає творцем свого авторського міфу. Міф Т. Шевченка став складовою частиною національної міфології, вірніше, він допоміг окреслити цю міфологію, описати її. На думку І. Вільчинської, "національна міфологія – складова частина несвідомого, цілісна система світорозуміння і світотворення, вираження ідеального буття нації, абстрактна ідея нації, єдність архетипів, національного духу. Саме на її основі відбувається націокультурна творчість. Це націосинтезуючий фактор культури у часі та просторі історії" [1, 23]. Ми розглянемо складові шевченківського міфу.

Україна в Шевченківському міфі, за ствердженням Г. Грабовича "зовсім не місце, територія чи країна, вона – стан буття, чи, якщо точніше, екзистенціальна категорія в теперішньому часі, а в

майбутньому, після остаточного перетворення, – форма ідеального існування" [2, 67]. На Шевченковій Україні діє не історичний, а міфологічний час [2, 157]. Серед фаз чи станів буття, яких відбувається процес руху, можна виділити далеке минуле, недавнє минуле, теперішнє і майбутнє [2, 131].

У далекому минулому Україна – це ідилічний край миру і гармонії ("Садок вишневий коло хати..."), рай, рівноцінний дитячій невинності, та, як і дитинство, приречений на втрату [7, 159]. Цей "золотий вік" асоціюється з козацькою славою ("Іван Підкова"), силою й красою козацького життя і звичаїв ("Чернець"), з ідеальною соціальною однотайністю ("У неділеньку у святую...") [7, 132]. Він передує "занепадові", "гриху", "зраді", характерним для недавнього минулого і теперішнього.

Україна недавнього минулого і теперішнього позначена конфліктом і лихоліттям, репрезентована маргінальними образами зневаженої і покинутої вдови, покритки, байстрюка, кріпаків [7, 158]. Це світ глибокої дисгармонії, що загруз у несправедливості та ненормальності.

Майбутнє, на думку Т. Шевченка, має перемогти і виправити теперішнє. Ключову формулу цього майбутнього можна знайти тільки в декількох творах: "Оживуть степи, озера... // І пустиню опанують веселії села" ("Ісає Гл. 35"), "І буде син, і буде мати // і будуть люди на землі" ("І Архімед і Галілей"), "А ми помолилися Богу // і не багатії, не вбогі" ("Бували війни й військові свари") [7, 165]. Вся ця міфологічна інтерпретація майбутнього України безпомилково свідчить про циклічність, при якій новий лад повторюватиме колишній "золотий вік".

Міфологізм Шевченка пов'язаний зі специфічним романтичним розумінням засад мистецтва слова, яке повинно бути подібним до народної культури, а отже, й наслідувальним у цьому плані. Тому у його творчості так багато образів з народної міфології. На думку С. Стоян, "міфологізм – це інструмент художньої організації матеріалу та засіб вираження певних національно-культурних моделей буття" [7, 15].

Міф є своєрідною моделлю буття, в якій є свої координати, тобто своя часово-просторова організація. Шевченкова модель буття має свої часово-просторові координати. Простір Шевченкового міфу має свої особливості. Серед численних та різноманітних тлумачень концепції соціального простору помітне місце займає ідея націопростору. Певне завершення це отримало в працях італійського вченого С. Манчіні, коли він виділяє сім ознак нації: спільна територія, спільне походження, спільна мова, спільні звичаї і побут, спільне минуле, спільне законодавство та спільна релігія. Разом з тим слід відзначити, що ця спільність виходить за межі географічних характеристик і з самого початку набуває соціальних, де домінує міфологічне начало. Це достатньо чітко виявляється в тому тлумаченні простору, яке ми зустрічаємо в славнозвісному билинному епосі. Позитивний, майже

сакральний простір Києва, до якого прямують билинні герої, ворожий простір гір, де панує Змій Горинич, та глухого лісу (царювання Солов'я Розбійника). Простір набуває, зрештою, моральнісних характеристик. Виділяється террацентризм як одна з перших характеристик національного буття...

У Шевченка море – цілком символічний (умовний) простір, котрий або просто існує, поруч із такими одиницями, як степ, ліс, могила (функція, подібна до замовлянь, море – елемент простору взагалі [3, 26].), наприклад, "На вічну пам'ять Котляревському"; або існує як постійний кордон з амбівалентними властивостями між світами своїм і чужим: Чужина лежить за морем ("Думи мої", "Катерина") – аналогічні властивості має море колядок і веснянок. За морем – там – лежить простір непізнаний та інший.

Ще одна цікава властивість шевченкового міфотворення – український міфічний космос у новій версії постав на базі викривленого традиційного: перебування поета поза батьківщиною спричинило особливо гостре відчуття рідного, його схематичну ідеалізацію та загальний пафос утрати.

На нашу думку, в утворенні міфологічного світу Шевченка велику роль грають архетипи: найбільш фундаментальні загальнолюдські міфологічні образи і мотиви, предковічні схеми колективного позасвідомого, що залягають у підґрунті будь-яких художніх структур. Предметні архетипи походять від універсальних символів.

У науковому товаристві головне розуміння архетипів зведено до символічних наскрізних структур (образів уяви), які пронизують масив культури в усіх фазах її розвитку. І хоча на кожній із історичних фаз ці структури можуть набирати різного тлумачення, вони забезпечують спосіб бачення світу різними націями, або, як тепер кажуть, художню картину світу. У художньому світі Шевченка архетипи отримують своєрідне авторське тлумачення.

Дніпро у творчості Кобзаря втілює непокірний, чоловічий, козацький дух України, який загрожує ворогам. Сонце символізує світло, є втіленням Добра у космічному просторі, до нього порівнюється Котляревський і Перебендя. Вітер дуже часто змальовується поруч із сонцем, хоча вітер – також є уособленням чоловічої енергії, але він – юнацької вдачі, може як допомогти, так і нашкодити. Русалка у поезії Т. Шевченка – нехрещеної чи утопленої дівчини – образ неоднозначний. Голуби символізують закохану пару.

У центрі рослинного світу міфопоетичного універсуму Шевченка – "верба", "гай", "діврова", "дуб", "калина", "ліс", "сад", "тополя". Дуб змальовується як дерево життя, світове дерево. Тополя означає самотність, очікування. В художніх текстах Шевченка тільки серед фітообразів, або образів рослинного коду (їх близько 60), зафіксовано в

поезії та прозі численні аналогі "світового дерева", що свідчить про їхню усталеність у картині світу письменника.

Лілея є символом цнотливості. Поле і степ втілюють дух козацької вольниці. Місяць вказує на таємницю ночі. Великий льох символізує луховні і матеріальні скарби України. Зозуля провіщає таємницю дядьської долі. Жіночі символи – це образи жінки-матері, а саме: Катерини, Ганни з поеми "Наймичка", Сови, Відьми, Удовиці, Марії, а також ті, які стосуються дівчат – це символи калини, зірки, квітки, пташки і, зокрема, голубки. Особливість усіх фітообразів полягає в їх орієнтованості на людину, частіше – дівчину, жінку. Наприклад, "калина" – це і форма, в яку перевтілюється душа дівчини в результаті метаморфози: "Тоді неси мою душу // Туди, де мій милий; // Червоною калиною // Постав на могилі" (Думка – "Вітре буйний, вітре буйний!"); і рослина, яку саджають на могилі дівчини або матері: "Посадили... в головах у дівчини // Червону калину" ("Причинна"); і психологічний асоціатив: свідок драматичних подій у житті дівчини: "Не журиться Катерина... // Стане собі під калину, // Заспіває Гриця. // Виспіває, вимовляє, // Аж калина плаче" ("Катерина"). Міфологема "калина" у Шевченка має ще й 4 пов'язані з дівчиною символічні значення, серед яких символ дівчини, котрий легко виводиться з порівняльно-символічних паралелей: "Тече вода з-під явора // Яром на долину. // Пишається над водою // Червона калина" ("Тече вода з-під явора"). Аналогічні зв'язки з образом дівчини виявляють міфологеми "тополя", "верба", "сад", "ліс", "дуб". Міфологічним простором зустрічей закоханих виступають "гай", "дїброва".

Складовими Шевченкового міфу стають також астральні міфологеми. Астральні міфологеми Шевченка апелюють до відповідних універсальних символів і відтворюють найдавніші світоглядні архетипи українців, пов'язані з культом небесних світил. Наприклад, серед 15 значень міфологеми "зірка" назвемо такі: непорушна точка світобудови, опора Всесвіту (3 реалізації): "І зорі червоні, як перше плили, // Попливуть і потім" ("Гайдамаки"); явище з рисами анімізму, аніматизму: очі небесні (3): "Праведнії зорі! // Сховайтесь за хмару; я вас не займав, // Я дітей зарізав" ("Гайдамаки"); медіатор між міф опоетичними полісвітами (2): "Зоре моя вечірняя, // Зійди над горою... // Розкажи, як за горою // Сонечко сідає, // Як у Дніпра веселочка // Воду позичає... // А над самою водою // Верба похилилась; // Аж по воді розіслала // Зеленії віти, // А на вітах гойдаються // Нехрещені діти. // Як у полі на могилі // Вовкулак ночує, // А сич в лісі та на стрісі // Недолю віщує. // Як сон-трава при долині // Вночі розцвітає" ("Княжна").

Як основа міфологічного світу Шевченка вирізняються міфологеми "вода" і "земля" Архетип "земля" виявляє риси гетерогенної стихії світобудови, основні ознаки котрої протиставлені як опозиції вертикальної площини. Цей архетип випромінює похідні образи, які

набувають узагальнено-символічного значення: земля у підземній проекції – "могила": темна хата, глибока оселя; земля у вертикальній проекції – "висока могила", свідок слави дідівщини; земля у космічній іпостасі – світ, чиста, широка, вільна земля; земля в метонімічній іпостасі – поле, лани, хата. Земля як планета – увір Бога-вседержителя, рай земний, безцінний дар, але їй роковано стати ареною боротьби сил добра і зла, волі й безправ'я, правди і неправди, а перемога добра й "оновлена земля" – доля прийдешніх поколінь.

На нашу думку, центром міфологічного світу Шевченка стає архетип дому. Значення образу "дому" у Т. Шевченка близьке до фольклорного: спокійне, налагоджене життя, захищене від усіляких негараздів.

Поставлю хату і кімнату, Садок-райочок насажу. Посижу я
і похожу
В своїй маленькій благодаті [8, 546].

"Дім" у системі символічно-екзистенційних вимірів буття людини в світі концентрує в собі все розмаїття значень, пов'язаних із сімейним життям, подружнім коханням, любов'ю батьків до дітей та дітей до батьків, спільною працею та життям у всіх його буденних та святкових виявах за стінами, що бережуть родинне тепло. У Шевченка образ дому виростає до космічних масштабів символу "дому нації", а мати для всіх українців одна – Україна.

Так загальнолюдські архетипи і міфологічні образи стають складовими авторського міфу у Шевченка, отримують неповторного забарвлення, що робить твори Шевченка джерелом, до якого постійно зверталися і будуть звертатися читачі, митці й науковці.

1. *Гнатюк Я.* Кордоцентризм та україноцентризм в поліцентричній перспективі // *Золотий грифон.* – 2002;
2. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець. – К., 1991;
1. *Захарченко А.* Символіка романтичної поезії Т. Шевченка // *Давня і нова українська література: від фактології до міфопоетики.* – Львів, 2005;
4. *Мартинюк В.* Космос України в ранній поезії Т. Шевченка (Спостереження за простором) // *Давня і нова українська література: від фактології до міфопоетики.* – Львів, 2005;
5. *Мусій В.* Миф в художественном освоении мировосприятия человека литературой эпохи предромантизма и романтизма. – Одесса, 2006;
6. *Слухай Н.* Архетипи // *Шевченківська енциклопедія.* – К., 2002;
7. *Стоян С.* Міфологічна традиція в літературній творчості ХХ століття. – Автореф на здоб. вченого ст. канд. філос. наук. – К., – 2002.
8. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1985.